

ՀՏԴ 94 (479.243)

Իսկուհի Ավանեսյան
ԱրՊՆ, Պատմության ամբիոնի դասախոս,
պատմական գիտությունների թեկնածու
iskuhi82@mail.ru

**1991-1994ԹԹ. ՌԱԶՄԱՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿ ԹԻԿՈՒՆՔԻ ԿԱՆԱՆՑ ՈՒՆԵՑԱԾ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Արցախահայության անցած ժամանակի պատմությունը համոզում է, որ Ադրբեջանի կողմից իրագործված խտրականությունը իրականացվել է հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում, ինչը հայ ազգաբնակչությանը ստիպել է դիմել վճռական քայլերի, ու խնդիր դրվել վերականգնել պատմական արդարությունը՝ Արցախը վերամիավորել Մայր հայրենիքին:

Գոյապայքարի այս նոր փուլում մարդիկ վերստին ճաշակել են մայրության ու կանացիության կշռադատված ու խոհեմ վարվեցողության պտուղները: Հանապազօրյա կենցաղային հոգնատանջ տնտեսությունում, նրանց մեջ չեն խամրել անձնուրացությունն զրկող նրանց կարողությունը՝ հանուն արդարության հաղթանակի, և հայ կինը գնացել է առճակատման:

Բանալի բառեր- կանայք, իրավունք, մասնակցություն, բռնություններ, բողոքներ, պայքար, ժողովուրդ, ազատություն, պատերազմ, հաղթանակ:

**Искуи Аванесян
Преподаватель кафедры истории,
кандидат исторических наук, АРГУ
РОЛЬ ЖЕНЩИН ТЫЛА ВО ВРЕМЯ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ
1991-1994ГГ.**

История арцахского армянства прошлого времени убеждает, что дискриминация проводившаяся со стороны Азербайджана, осуществлялось во всех сферах общественной жизни, что заставило армянское население предпринять решительные шаги, и была поставлена задача восстановить историческую справедливость - воссоединить Арцах с Матерью родиной.

На этом новом этапе выживания, люди заново вкусили плоды материнской и женственной обдуманности и разумного обхождения. В ежедневной хозяйственной утомительной работе, чаще всего большое участие в работах общественного хозяйства в них не угасла способность проявлять самопожертвование ради торжества справедливости, и армянская женщина пошла на противостояние.

Ключевые слова- женщины, право, участие, насилие, протесты, борьба, народ, свобода, война, победа.

**Iskuhi Avanesyan
Artsakh state university, lecturer of History Department,
candidate of historical science
THE ROLE OF WOMEN IN THE REAR DURING THE HOSTILITIES OF 1991-1994**

The history of Armenians of Artsakh of the past times convinces that Azerbaijan implemented discrimination in all the spheres of public life, that made the Armenian population to take decisive steps and a task was set to restore historical justice: to reunite Artsakh with Motherland.

In this new stage of survival people have tasted the fruits of maternal and feminine weighty and discreet behavior. In everyday household tiring work, more often great participation in public works they did not extinguish the ability to show self-sacrifice for the sake of justice and Armenian woman went to confrontation.

Key words- women, right, participation, population, protests, battle, people, freedom, war, victory.

Արցախյան համաժողովրդական շարժման երեսուներորդ տարում դեռ օրակարգային խնդիր է հակամարտության խաղաղ կարգավորման և հայկական երկրորդ հանրապետության միջազգային ճանաչման հարցերը:

Հակամարտությունը ունի բավականին խորը արմատներ: Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ծագում է դեռևս 20-րդ դարի 20-ական թվականներից, երբ Ռ(կ)ԲԿ Կովկասյան բյուրոն որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին՝ հիմք

ընդունելով տնտեսական կապվածությունը Ղարաբաղի լեռնային և դաշտային հատվածների միջև: Հարկե նկատել, որ խորհրդային շրջանում ադրբեջանական իշխանությունները ԼՂ տարածքում վարել են էթնիկ գոտմաների քաղաքականություն, որի արդյունքում էլ նվազել է բնակչության թիվը:

1985թ. «Վերակառուցման» քաղաքականության մեկնարկը հիմք հանդիսա-ցավ, որպեսզի ԼՂԻՄ հայ բնակչությունը պահանջի մարզի վերամիավորումը Հայկական ԽՍՀ: Արցախի ժողովուրդը բարձրացրեց իր ձայնն ի պաշտպանություն սեփական իրավունքների ու ազատությունների: Այն իր արտահայտությունն գտավ 1988թ. Փետրվարի 20-ին կայացած ԼՂԻՄ 20-րդ գումարման մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանում: Պահպանելով բոլոր գործող իրավական նորմերն ու ազատ կամքի արտահայտման ժողովրդավարական ձևերը՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը Հայաստանի հետ վերամիավորում պահանջեց:

Արտահերթ նստաշրջանն ընդունեց որոշում, որտեղ, մասնավորապես, ասվում է. «...միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցին դրական լուծում տալու մասին»¹:

Հարկ է նկատել, որ երեսունամյա այդ իրադարձությունը շրջադարձային եղավ ոչ միայն արցախցիների համար. փաստորեն, դրանք կանխորոշեցին հայ ժողովրդի հետագա ուղին:

Ի պատասխան արցախահայության իրավական պահանջի, ադրբեջա-նական իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ահաբեկման քաղաքականությանը:

Այսպես, հանուն ժողովրդավարության և ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի իրագործման սկսված պայքարը Ադրբեջանի սադրիչ քաղաքակա-նության հետևանքով վերաճեց ռազմական առճակատման:

Շարժման և, ընդհանուր առմամբ, արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի ուշագրավ ու կարևոր առանձնահատկություններից էր կանանց մասնակցությունը: Ինչպես բոլոր ժամանակներում, այնպես էլ Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին հայ ժողովրդի համար բախտորոշ պահին, հայ կինը հիացմունքի արժանի ձեռներեցություն ու խիզախություն ցուցաբերեց՝ մշտապես հանդես գալով հայ տղամարդու կողքին կամ թիկունքին: Նրանք առանձնակի եռանդ ու մասնակցություն ցուցաբերեցին և մեծ դերակատարություն ունեցան ինչպես համաժողովրդական պայքարի, այնպես և ռազմական գործողությունների ժամանակ: Ուշադրության արժանի են նաև ռազմական գործողությունների ընթացքում թիկունքում գործող կանայք, ովքեր դիմակայելով բոլոր մարտահրավերներին՝ ոչ պակաս կարևոր դեր ունեցան. նրանց ուսերին էր դրված ընտանիքի հոգսը, ինքնապաշտպանական ուժերին սննդամթերք մատակարարումը, մարտնչողներին հույս ու հավատի ներշնչումը:

Այսպես, եթե կանանց մի մասը համալրում էր Շարժման սկզբնափուլում Հայաստանում և Արցախում տարերայնորեն կազմավորված առաջին կամավորա-կան և աշխարհագրային ինքնապաշտպանական ջոկատների շարքեր, ապա թիկունքում մնացած կանայք սատար էին կանգնում և մի շարք աշխատանքներ տանում ջոկատներին օգնելու համար:

Ստեղծված կամավորական ջոկատներին անհրաժեշտ էին միջոցներ՝ զենք, զինամթերք հայթայթելու համար: Մարտակերտի կամավորական ուժերը Վլադիմիր Բալայանի և Լեոնիդ Ազգալոյանի գլխավորությամբ դիմեցին բոլոր մարտակերտցիներին՝ դրամահավաք կազմակերպելու նպատակով: Մարդիկ «սև օրվա» համար պահած իրենց վերջին գումարների մի մասը որոշեցին հանձնել ջոկատին, այն համոզմամբ, որ միայն զենքով կլինի Արցախի փրկությունը: Դրամահավաքին մասնակից կանանց թվում էր նաև Արևհատ Օհանջանյանը, ով բացի դրամական միջոցներից, մեծ քանակությամբ ոսկյա զարդեր տրամադրեց Մարտակերտի ինքնապաշտպանական ջոկատին: ԼՂՀ զոհված ազատա-մարտիկների թանգարանում Արևհատ Օհանջանյանի լուսանկարին կից տեղեկանքում կարդում ենք. «Տրվում է Մարտակերտ քաղաքի բնակչուհի Արևհատ Շամիրի Օհանջանյանին, որ նա իսկապես իր ոսկյա զարդերը և իրերը (ջոթա, ականջօղեր, ժամացույց, մատանիներ, ոսկյա դրամներ) նվիրել է Արցախի ազատագրական բանակին (հրամանատար՝ Վլադիմիր Բալայան) և այդ միջոցներով ձեռք է բերվել մեկ «ԲՄՊ-1» զրահամեքենա: ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեի Մարտակերտի շրջանի լիազոր ներկայացուցիչ՝ Ս. Աբրահամյան»:

¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 1988, 21 փետրվարի թիվ 5:

Արցախյան ազատամարտում հաճախակի երևույթ էր հայ կանանց անձնուրաց քայլերը ինքնապաշտպանական ուժերին օգնելու համար:

1989թ. սեպտեմբերին Ստեփանակերտում ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության ներքին գործերի ստորաբաժանումները զենք գործադրեցին խաղաղ բնակչության նկատմամբ, եղան զոհեր և վիրավորներ: Բացի այդ գործից, հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ էին գործում ադրբեջանական զինված հրոսակախմբերը: Հայ կամավորականների առաջնահերթ խնդիրն էր պաշտպանել խաղաղ բնակչությանը, իսկ կանայք իրենց հերթին, համագործակցելով ինքնապաշտպանության կամավորական ջոկատների հետ, կատարում էին մի շարք առաջադրանքներ: Այդ օրերի մասին Վերա Ջուլիակյանը նշում է. «Ամենուր լուրեր էին ստանում մարզի տարբեր տեղերում կատարվող դեպքերի մասին: Հերթական լուրը հասավ Կրկժանից, որտեղ վտանգված է խաղաղ բնակչության կյանքը և ամեն պահ հնարավոր էր հարձակում ադրբեջանցի հրոսակների կողմից: Արտակարգ դրության շրջանի պարետ, գեներալ-մայոր Վ. Ն. Սաֆնովի հրամանով Ներքին գործերի նախարարության ներքին գործերը փակել էին Կրկժան տանող ճանապարհը: Ստեղծված օրհասական վիճակն ստիպեց վճռական քայլի դիմել օգնության գնալ հարազատներին: Խիստ վերահսկողության պայմաններում 8-10 նոսակ անձրևանոցի մեջ թաքցրած մեծ դժվարությամբ անցանք երկու պահակակետ և Կրկժանի մոտ միացանք Արմենավանից օգնության եկած 15 կամավորականների: Տեղի ադրբեջանցիները ծպտվել էին, կարծելով, թե հայկական ուժեր են կուտակվում Կրկժանում, իսկ հայ բնակչությունը ոգևորված էր. կարող էին պաշտպանվել»¹: Վ. Ջուլիակյանի վկայությամբ շարունակվել է իր համագործակցությունը Կրկժանի ինքնապաշտպանական ուժերի հետ, որին մասնակցել է նաև համազուղացի Թամարա Բալայանը:

Արցախյան պատերազմը նորից և նորովի բացեց հայ կնոջ «կեղևը», ու նա աննախադեպ հերոսականության վառ օրինակներ ցուցաբերեց: Ինքնա-դրսևորումի, ինքնաբացահայտումի բազմաթիվ վառ օրինակներ կան, որ բացահայտում են նրանց բարոյական մեծ նկարագիրն ու հայեցի կերպը՝ հայ կնոջ տեսակը:

1991թ. աշնանը հակառակորդի անօրինությունները շարունակվեցին, և հակամարտությունն սկսեց օրեցօր ավելի սուր բնույթ կրել: Նման իրավիճակում հարյուրավոր կանայք կատարում էին նաև հասարակական-քաղաքական լայն աշխատանքեր՝ նվիրված երկրի պաշտպանությանը: Արցախի համար դժվարին օրերին ծնվեցին «Գթություն», «Հիշատակ», «Մայրություն» հիմնադրամներն ու մարդասիրական կազմակերպությունները, որոնց նախաձեռնողները հիմնականում կանայք էին: Այդ կազմակերպություններն օգնություն էին ցուցաբերում հաշմանդամներին, որք երեխաներին, կարիքավոր ընտանիքներին, փախստա-կաններին: Կինխորհրդի նախաձեռնությամբ «Գթություն» բարեգործական միությունը և «Մայրություն» հիմնադրամը կազմակերպում էին կանանց խմբեր, որոնք գուլպաներ էին գործում և ուղարկում ազատամարտիկներին, ինչպես նաև կատարում մի շարք հասարակական աշխատանքներ:

«Մայրություն» հիմնադրամը, որը ստեղծվել էր 1988թ. մայիսի 25-ին Արցախյան շարժման ու պայքարի տարիներին ձեռնամուխ եղավ բարեգործական աշխատանքների իրականացման և կանանց համախմբման գործին, հատկապես ազատագրական պայքարին նվիրված քարոզչական աշխատանքներին²: Հիմնադրամի ստեղծմամբ Արցախում ձևավորվեց կանանց շարժում: Կազմակերպության նշանաբանն էր՝ «Գթասրտություն առանց սահմանի»³: Հիմնադրամը ինքնապաշտպանական ջոկատներին օգնում էր ոչ միայն սննդամթերքով, դեղամիջոցներով, դոնորական միջոցներով, այլև խնամք էր իրականացնում հոսպիտալներում: Հաշմանդամներին, որք երեխաներին, անապահով ընտանիքներին օգնություն ցուցաբերելուց բացի, հիմնադրամն Արցախի կանանցից պատգամավորական խմբեր էր գործուղում տարբեր երկրներ տեղերում հավաքներ կազմակերպելու նպատակով, ինչպես նաև ակտիվորեն մասնակցում Ադրբեջանից բռնագաղթածների ընդունման աշխատանքներին:

¹ Հեղինակի անձնական արխիվ, Վարյա Ջուլիակյան պատմածից: Վերջինս 1989 թ. եղել է Մարզկոմի նախագահի քարտուղար:

² Հեղինակի անձնական արխիվ, (ակնատեսի վկայություններ):

³ «Մայրություն» կազմակերպությունը հիմնադիրն էր բանաստեղծուհի Մարո Մարգարյանը:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1993, 15 մայիսի:

1991թ. հակառակորդի ճնշման տակ Հյուսիսային Արցախի գյուղերը սկսեցին դատարկվել: Մարդիկ հեռանում էին մեքենայով կամ տրակտորով, սայլով, ձիով, բայց հիմնական մասը՝ ոտքով: Կին, երեխա թե՛ ծեր, հիվանդ ու հաշմանդամ, օգնում էին մեկմեկու:

Տեղահանվածների շարանը, մեծ դժվարությամբ հասնելով Հաթերք, շարունակեց գաղթի ճանապարհը դեպի Ստեփանակերտ, որտեղից էլ Երևան¹:

Լսելով Շահումյանի ողբերգության մասին, հասարականան կազմակերպու-թյուններում ներգրավված կանայք, թե առանձին կին գործիչներ օգնություն կազմակերպեցին: Ընդառաջ գնալով բռնի տեղահանվածներին, կանայք իրենց հետ տարած սննդամթերքը, հագուստը, բաժանեցին շահումյանցիներին: Փորձեցին նրանց տեղավորել Ստեփանակերտում, սակայն հատուկ նշան մարդիկ միայն մնացին: Մարդկային չկարգավորված այդ հեղեղը հասավ Երևան, հետո տարածվեց տարբեր շրջաններ ու քաղաքներ, իսկ շատերն էլ հեռացան նախկին ԽՍՀՄ ամենատարբեր վայրեր և այլ երկրներ²:

Թիկունքի կանանց նվիրական գործը ամենուր էր: Նրանք վիրավոր ազատամարտիկներին խնամելուց բացի, բազմիցս հանդես էին գալիս որպես դոնորներ: Նրանց թվում էր Անյա Ավանեսյանը³, ով կենտրոնական հոսպիտալում աշխատելով որպես տնտեսավար, պատերազմի օրերին խնամում էր վիրավոր ազատամարտիկներին, հարկ եղած դեպքում նրանց կյանքը փրկում՝ արյուն տալով: Նա չհասցրեց վայելել հաղթանակի բերկրանքը, սակայն նրա շնորհիվ բազմաթիվ փրկված ազատամարտիկներ իրենց սուրբ գործը շարունակեցին մինչև հրադադար:

Այսպես, եթե մարտի դաշտում հայտնված կանայք հանդես էին գալիս որպես դիպուկահարներ, հետախույզներ, կապավորներ, գթության քույրեր՝ անտեսելով մահացու վտանգը, ապա թիկունքի կանայք, հաղթահարելով հանդիպող բոլոր դժվարությունները, զբաղվում էին, դոնորությամբ, հացաթխմամբ, խոհարարությամբ, նկուղներում երեխաների խնամքով ու դաստիարակությամբ: Հայտնվելով ռազմական իրավիճակում, կանայք իրենց ուսերի վրա տարան պատերազմի ողջ ծանրությունը: Նրանցից էր նաև Մարտունու շրջանի Մաճկալաշենի կամավորական ջոկատի խոհարար Սեդա Սողոմոնյանը: Ջոկատի շարքերում էր նաև նրա ամուսինը՝ Վ. Ծատրյանը: 1991թ. Սեդա Սողոմոնյանի մուտքը զինջոկատ՝ որպես խոհարար, ոգեշնչեց շատ երիտասարդ տղաների ու աղջիկների՝ ներգրավվելու ազատագրական պայքարին: Ամուսնուն կորցնելուց հետո նա շարունակեց ջոկատի խոհարար մնալ մինչև 1995թ. դեկտեմբերի վերջ⁴: Նրա օրագրային գրառումներում կարդում ենք. «...թուրքերը հարձակվել էին Կարմիր շուկայի վրա և հասել մինչև զինեզործարանի տարածք, ուզեցին շրջափակել գյուղը, բայց չկարողացան: Մեր տղաները, մեծ քաջություն ցուցաբերելով՝ հետ շարտեցին թուրքերին: Այդ օրը գրադից զոհվեցին 18-ամյա Նարինեն, Աստեզը, Բագրատը, Սոսի Կարենը, Վարուժանը, Անգինը, Հայկանուշը»⁵: Նրա վկայությունները փաստում են, որ չնայած թիկունքի կանանց ունեցած զոհերին, այնուամենայնիվ, նրանք շարունակում էին մեծ պատասխանատվությամբ կատարել իրենց աշխատանքը՝ հաց թխել, սննդամթերք մատակարարել ինքնապաշտպանության ուժերին, ինչպես նաև նրանց շարքերում տեղից տեղ գնալ: Թիկունքի աշխատանքների մասնակիցներից էր նաև Մաճկալաշենում ծնված Նարինե Ավանեսյանը, ով 1991թ. դեկտեմբերից կատարում էր ջոկատի, ապա վաշտի հացաթխման աշխատանքները, ինչպես նաև սնունդ հասցնում: Դժվարին օրերին, երբ վաշտի հրամանատարը հայտնում էր կանանց և երեխաներին գյուղից դուրս հանելու մասին, նա մերժում էր՝ իրեն համարելով զինվոր: 1992թ. հունիսի 28-ին Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը ստիպված էին հետ քաշվել՝ հրաման եղավ խաղաղ բնակիչներին թողնել գյուղը: Ահա հենց այդ ժամանակ էլ ընդհատվեց 18-ամյա Նարինե Ավանեսյանի կյանքը. զոհվեց «Գրադ»-ի արկի պայթյունից⁶:

1991թ. օրհասական վիճակում էր գտնվում Արցախի միջնաբերդը՝ Ստեփանակերտը: Քաղաքի դրությունը ծանրանում էր նրանով, որ նրա հարևանությամբ էր գտնվում Շուշին՝ Արցախում ադրբեջանական ագրեսիայի գլխավոր հենակետը: Շուշին գտնվում էր

¹ «Մոռվի դողանջներ», 1994, 9 մայիսի:

² Ղահրամանյան Կ., Օջախի գիրք. հողը կանչում է, գիրք Բ, Երևան, 2005, էջ 590:

³ «Մարտիկ», 2010, 11 մարտի, թիվ 8:

⁴ Առստամյան Գ., Իմ սերը ձեզ հետ է ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998, էջ 122:

⁵ Նույն տեղում, էջ 124:

⁶ Մկրտչյան Ա., Մաճկալաշենի քառուղիներով: Հուշապատում, Ստեփանակերտ, 2002, էջ 21:

Ստեփանակերտից ուղիղ գծով 5-6 կմ դեպի հարավ, բարձրադիր ժայռեղեն սարահարթի վրա և հիանալի գերիշխող դիրք էր գրավում նրա նկատմամբ. Շուշիից Ստեփանակերտը երևում է ինչպես ձեռքի ափի մեջ: 1991թ. նոյեմբերից «Ալազան» տիպի հրթիռներով, իսկ 1992թ. փետրվարի կեսերից արդեն «Գրադ» ռեակտիվ կայանքներով հրետակոծություններից Ստեփանակերտը և մի շարք հայկական գյուղեր ենթարկվում էին ավերածությունների: Թիկունքում մնացած կանայք ստիպված էին Ստեփանակերտում մնալ այդ վտանգավոր վիճակում, ապրել նկուղներում, հոգալ երեխաների, ծերերի մասին՝ ունենալով բազմաթիվ զոհեր և վիրավորներ: Ստեփանակերտը ոչ միայն ավերվում էր, այլև տառապում սովի ճիրաններում: 1991թ. աշնանից մեկ շնչին տրվում էր ամսական մեկ կիլոգրամ ալյուր¹: 1992թ. փետրվարից փաստորեն դա էլ չէր տրվում: 1991թ. դեկտեմբերից քաղաքը զրկվեց կենտրոնացված ջրամատակարարումից: Ընտանիքի մասին հոգացողները՝ կանայք, ստիպված էին ջրի համար հերթեր կանգնել: Ստեղծված իրավիճակում ոչինչ չէր մնում անել, քան ճիզերի գերագույն լարումով ոչնչացնել աղբբեջանցի հրոսակների որջը: Շուշիի ազատագրումից հետո Ստեփանակերտի և շրջանների վրա սկսվեցին ուժեղացող ռմբակոծություններ, ինչի պատճառով ծերերը, երեխաները և կանայք շարունակեցին ապրել նկուղներում: Նման ծանր պայմաններում կանայք էին հոգ տանում ընտանիքների համար ու տոկունությամբ դիմակայում ցրտին, կիսասովին: Այդ օրերի մասին Էմմա Գաբրիելյանը² պատմում է. «Պետք է ասեմ, որ կանայք շատուշատ քաջագործություններ ցուցաբերեցին պատերազմում, ովքեր բուժաքույր աշխատելով, ռազմի դաշտում կռվելով, ովքեր թիկունքում քաղաքից դուրս չգալով, ոգևորում էին տղամարդկանց: Տղամարդիկ քաջ գիտակցում էին, որ ետևում իրենց կանայք ու երեխաներն են, հետդարձի ճանապարհ չկա, պետք է կռվելին հայ հերոսին վայել: Եվ երբ զինվորները տուն էին վերադառնում, կանայք կարողանում էին մի քանի ռոպեում փայտ հայթայթել, վառարանը վառել, շորերը տաքացնել, որպեսզի նրանք գնալով ռազմաճակատ, տան հոգսերի մասին չմտածեն: Լույս չկար, ջուր չկար, ուտելիք չկար, շրջափակում, սառնամանիք: Բայց կանայք կարողացան հաղթահարել այդ ամենը»³:

ԽՍՀՄ և միջազգային իրավական նորմերի շրջանակներում հռչակված պետության՝ ԼՂՀ նկատմամբ 1991թ. վերջերից Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված լայնամասշտաբ զավթողական պատերազմը ավարտվեց 1994-1995թթ կնքած եռակողմ (Հայաստան, Ադրբեջան, Լեռնային Ղարաբաղ) զինադադարի համաձայնագրով, որը մինչ օրս գործում է, սակայն պարբերաբար խախտվում է ադրբեջանական կողմից: Ռազմական իրավիճակում հայտնված կանայք ևս գիտակցում էին, որ տեսականորեն անհնար էր դիմակայել հակառակորդի ահռելի ուժերին, որի համար էլ դեռևս նախապատերազմյան տարիներին ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերելով՝ դարձան հաղթանակի կերտողներ:

Առհասարակ, Արցախյան ազատամարտում մեծ դեր ունեցան Հայաստանի և Արցախի կանայք: Արդարև, հերոսություն էր դիմակայել 1991-1994թթ. զրկանքներին՝ ուժեղացող ռմբակոծություններին, ճակատից եկող հաղորդագրություններին, նկուղներում ապրելուն, ցուրտ ու մուտք գիշերներին, հացի ու ջրի սրտամաշուկ հերթերին: Որքան էլ պատմությանը քաջատեղյակ լինենք, այնուամենայնիվ, առեղծված է մնում հայ կնոջ տոկունությունը, որ թերևս դեռ շատ կգրադեցնի դարաբաղյան հակամարտության ուսումնասիրությանը լծված մասնագետներին:

¹ Թադևոսյան Ռ., Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից XIX- XX դարեր, Երևան, 2012, էջ 543:

² 1995թ. ընտրվել է Գերագույն խորհրդի պատգամավոր, այնուհետև Ազգային ժողովի նախագահի տեղակալ:

³ Կինը և զինված հակամարտությունը: Պատերազմ Ղարաբաղում, (խմբագիրներ՝ Մխիթարյան Ա., Օհանյան Մ.), Երևան, 2000, էջ67: